

Kemény István

Bibó István emlékezete

Bibó István neve összeforrt az 1956-os magyar forradalommal. Ha Bibóra gondolunk, a forradalom jut eszünkbe, 1956. november 4-e, 5-e, 6-a, amikor a parlament épületében szövegezte tervezetét a magyar kérdés megoldására. Ha a forradalomról beszélünk, két szimbolikus alak jelenik meg előttünk, Nagy Imre és Bibó István, akik akkor, azokban a napokban, szavaikban, tetteikben, magatartásukban, a legteljesebben és a legpontosabban tudták kifejezni mindnyájunk akaratát. Nem ismerek a történelemben olyan forradalmat, amelyben nép ilyen egységesen vett volna részt, de arra sem ismerek példát, hogy államférfi vagy gondolkodó ennyire azonos lett volna népének ügyével.

Ez az azonosulás nemcsak a forradalom hónapjaira érvényes. 1956-ban a magyar nép évszázadok óta folyó pert akart dőlőre vinni, olyan tervet akart megvalósítani, amelynek alapvázlatát a 18. század végén és a 19. század első felében készítették el magyar gondolkodók, államférfiak és társadalomtudósok, és amelynek szövegezésén tovább munkálkodtak a következő nemzedékek. A szövegezők egyike Bibó István volt.

Ha meg akarjuk érteni azt a valószínűtlen befejezettséget és hibátlanságot, amellyel 1956 novemberében és az azt követő hónapokban, majd években előttünk áll a gondolkodó és az államférfi, ismernünk kell azt a munkásságot is, amellyel a terv szövegéhez 1945–1948 között hozzájárult, de még előbb ismernünk kell azt az iskolázódást, amelyen szelleme nevelődött.

Első mestere a legjelentősebb magyar társadalomtudományi és politikai gondolkodó, Eötvös József volt. Mit tanult Bibó Eötvöstől? Mindenekelőtt módszert a társadalmi kérdések megközelítésére. E módszernek lényege az empirizmus, az a meggyőződés, hogy *„a haladásnak egyetlen biztos ösvénye csak a tapasztalás lehet”*.

Az empirizmust, a tapasztalás elsőbbségét nem Eötvös vezette be a magyar gondolkodásba. Bibó egyik legkedvesebb idézete e tárgyban a 16. és 17. század fordulójáról, Bocskaitól származik: *„sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük”*. A társadalomtudományos és politikai gondolkodás kiépített, következetes módszerévé mégis Eötvös tette nálunk. Többek között, vagy inkább elsősorban azzal, hogy megjelölte a teret, amelyen tapasztalatokat gyűjthetünk. Ez a tér a történelem. Közelebbről 2000 év európai történelme, az az időszak, amelyben a „mienk alapjául szolgáló polgárosodás” alakulását napjainkig kísérhetjük.

A kézzelfogható történeti valóság hajlékony kutatása vezette már Eötvöst és nyomában Bibót korunk nagy, tartós mozgalmainak, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, a nemzeti függetlenségre, és az egyéni szabadság növelésére irányuló törekvéseknek megértéséhez: annak belátásához, hogy a fél vagy az egész világra kiterjedő, egy egész korszakon át ható áramlat sohasem lehet teljesen önkényes, hanem csak az egész történeti múltnak eredménye; annak felfogásához továbbá, hogy az egyes egyén hiába küzd az ilyen mélyen gyökerező, sodró erejű tendenciák ellen.

Eötvös és Bibó életművének jelentős részét annak szentelte, hogy önmagának és nekünk megmagyarázza, milyen történeti és emberi tényezők hozták létre e sokszor homályos, sokszor katasztrófába vezető törekvéseket. (Jól tudjuk, hogy abban a formában, ahogy nacionalista, szocialista és kommunista vezérek e célokat megfogalmazták és a célok eléréséhez vezető módszereket kijelölték, egyrészt ezek a célok összeegyeztethetetlenek egymással, másrészt önmagukban is megvalósíthatatlanok, végül pedig megvalósulásuk csak keserves csalódást okozhatna azoknak, akik őket magukévá tették.)

Korunk nagy mozgalmainak alapos ismerete és belső megértése alapján azt is meg tudták mutatni, milyen mélyebb szükségletek vezetnek a tömegeket, az embereket tévesen fogalmazott célok és katasztrófához sodró módszerek elfogadásához, valamint azt is, hogy e mélyebb szükségletek nem mondanak ellent egymásnak és ki is elégíthetők.

Bibó tevékeny élete során sokszor adódott az a látszat, hogy politikájának lényege az egymással ellentétes érdekek, értékrendszerek, világnézetek kölcsönös engedményekre épülő kiegyezésének, kompromisszumának az elérése. „*A jó kormányzat alapja a megegyezés*” – mondja egyik kommentátora. A megegyezés Bibó politikai filozófiájának valóban egyik alapköve, de abban az értelemben, hogy olyan mély törekvések, mint pl. a nemzeti érzéshez való ragaszkodás, vagy a minél teljesebb demokrácia megvalósítása belső lényegük szerint nem ellenkeznek egymással.

A második mester a két háború közötti korszak nagy történésze és szociológusa, Hajnal István volt. 1945 és 1948 között írt tanulmányai-ban Bibó mindig Hajnal történelemszemléletéből indul ki. Akár a zsidókérdésről ír, akár a választások előtti politikai helyzetet kívánja elemezni, akár az 1945-ös társadalmi átalakulás értelmét keresi, az általános keret az európai és ezen belül a magyar társadalomfejlődés, úgy, ahogyan ezt Hajnal értelmezi. Az európai társadalomfejlődést Bibó Hajnal nyomán úgy fogja föl, mint a szabadság és egyenlőség viszonyainak fokozatos terjedését és általánossá válását.

A sötétnek minősített korai európai középkor világát például így jellemezte: „*A társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották ... a teljes és egyoldali kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonyait... Nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságá-*

ban élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek... A szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, amelyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni”.

Nyugat-Európa ezekből a kezdetekből kiindulva jutott el mai állapotáig, beleértve azokat a küzdelmeket is, amelyek még korunkban sem záródtak le. *„A legmodernebb társadalomfejlődés ... során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy a sokféle kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban a bér munkásoknak a szabadságigényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak”.*

Hogyan illeszkedik be ebbe az európai fejlődésbe Magyarország? Bibó ugyancsak Hajnal nyomán úgy látta, hogy *„a keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényével szembefordultak, azonban a keleti kereszténység megmerevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta”.*

Ezzel szemben Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország *„egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat”.*

Közismert tény, hogy a magyar társadalomfejlődés a török behatolásig és hódoltságig közelebb állt a nyugati fejlődéshez, mint a 16. századtól kezdődő korszakban. Ettől az időponttól kezdve fokozatosan létrejön a magyar nemesség érdekközössége a „szabad polgári és

paraszti fejlődés rovására”. Ám az egész több száz éves időszak *során „szüntelenül élnek, s a többé-kevésbé reménytelen feladatnak újból meg újból nekifutnak a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők”*.

A magyar reformkor volt a leghatalmasabb erőfeszítés Bibó szerint arra, hogy Magyarország visszatérjen a nyugati fejlődés fő vonalára: *„A polgárságból és jobbágy fiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki”*. A szabadságharc leverése után azonban a magyar társadalom újra megmerevedik és változott formában újra létrejön az immár 300 esztendőssé egyensúly.

Az 1918-as forradalom rövid időre megteremti a szabad társadalmi fejlődést akaró társadalmi rétegek szolidaritását. *„A történelmi magyar terület szétesése azonban olyan pánikot okoz”* a magyar politikai osztályban, hogy ebbe belebukik a demokratikus forradalom, és a két háború közti korszakban *„újból helyreáll a restaurált nagybirtok és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása”*.

A 30-as és a 40-es évek politikai áramlatai közül Bibó személyesen a népi mozgalomhoz, ezen belül is Erdei Ferenchez és Szabó Zoltánhoz állott legközelebb. Bibó a népi mozgalomnak és a belőle kibontakozó Márciusi Frontnak jelentőségét a következőkben látta: *„Arra nézve, hogy a magyarság szabad-e vagy sem, igazán biztos mértéke van: a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka”*. Ezen túlmenően a Hajnal szemléletén nevelkedett társadalomtudós rokon törekvésekre talált a népi mozgalom néhány képviselőjénél.

Ti. arra a törekvésre, hogy a társadalmi és politikai kérdések megoldásához csak akkor juthatunk el, ha először magát a valóságot vesszük szemügyre, mégpedig elfogulatlanul.

Nemcsak a magyar értelmiség köreiben volt akkor és maradt ma is divatos, hanem világjelenség, hogy a társadalmi valóságra általános elveket akarnak ráerőszakolni, majd ezeket az eleven tényekkel semmiféle kapcsolatban nem álló általános elveket panaszokban, nyilatkozatokban, vádiratokban fogalmazzák meg újra meg újra, a va-

lóságos cselekvést a cselekvés látszatával helyettesítve. Bibó és osztályos társai viszont a kézzelfogható, konkrét valóságok tanulmányozására vállalkoztak, s e tanulmányozásból elindulva igyekeztek a tényleges cselekvés útját megtalálni.

1945-ben készen állott a tudós, a gondolkodó és az államférfi, és színre is lépett 1945 szeptemberében, a *Valóság* folyóiratban közreadott „*A magyar demokrácia válsága*” című tanulmányával. Ha ma visszanezünk, azt kell gondolnunk, hogy azoknak az éveknek ez a tanulmány volt a legfontosabb politikai eseménye. A tanulmány legnagyobb része a kommunista párt karakterével foglalkozik. Összegezése e tekintetben a legkorábbiak közé tartozik, alapossága, elmélyültsége és árnyaltsága páratlan, érvényessége máig tartó.

„A kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, minden ellenféllel szemben való bizalmatlanságon, és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való felosztásán alapszik, az 'aki nincs velem, az ellenem van' elve alapján”.

Bibó rámutatott arra, hogy ez a magatartás alapvetően hozzájárult Hitler győzelméhez. Rámutatott továbbá arra, hogy a céltudatos kisebbség direkt akciója és a győzni akarás ellenállhatatlan lendülete a kommunista pártoknak olyan vonása, amelyet megosztanak a hitlerista párttal, és hozzáteszi: a világ „*megtapasztalta saját bőrén azt, hogy nemcsak előrevivő forradalom képzelhető, hanem torz forradalom is.*”

Hadd tegyem hozzá, egy pillanatra kilépve Bibó cikkének gondolatmenetéből, ezt azóta újra megtapasztalta a világ. A kommunista pártok további jellegzetessége az, hogy látszólag rugalmasak, valójában teljesen rugalmatlanok. A rugalmasság látszata úgy áll elő, hogy a kommunista pártok mindenre képesek és mindenkor az ellenkezőjére is, a legnagyobb könnyedséggel a legmerészebb bakugrásokat hajtják végre, bevallott programjukat gátlás nélkül változtatják és mindennap készek szövetkezni azzal, akit az előző napon halálos ellenségüknek nyilvánítottak.

A valóságban azonban, mondja Bibó, lélektani fixáltságban élnek és 1917 októbere óta semmi mással nem foglalkoznak, mint azzal, hogy hogyan lehet megismételni azt, ami Oroszországban lezajlott. E gondolkodásmód jegyében a nemzeti szocializmust azonosítják a fasizmussal, a fasizmust a reakcióval, a reakciót a konzervativizmussal és a tradicionalizmussal, ez utóbbit pedig minden olyan törekvéssel, amely valamiféle konszolidált társadalmi állapotot akar létrehozni vagy megvédeni.

Bibó felismerte, hogy a kommunista párt politikájának sarokköve a rendőrség volt. A párt a rendőrséget politikai pozícióként értékelte, amiről Bibónak az volt a véleménye, hogy ennek az álláspontnak csak polgárháborúban lehetne politikai értelme. Véleményét jóslatnak is tekinthetjük: 1948 és 53 között a párt a rendőrséget valóban polgárháborús eszközként használta fel.

Bibó emlékezetes cikke azonban nemcsak a kommunista párt jellemzését adta meg, hanem a magyar demokrácia lehetőségeivel is foglalkozott. Ez ügyben, azt a felismerését szeretném hangsúlyozni, amelyet így fogalmazott meg: *„Bizonyos szocialista gondolatok és értéköltéletek, pl. a szerzett jogok merev érvényesítése elleni idegenkedés, a tulajdoni jogrend alapján 'jogosan', de munka nélkül szerzett jövedelem elleni ellenérzés, és az elsősorban a szükséglet kielégítéséhez igazodó jövedelemelosztás gondolatai ... igen nagy mértékben átjárták a társadalom egészét”*.

A magyar társadalom tehát 1945-ben készen állott egy szocialista demokrácia megvalósítására.

Ám mégsem állott készen –, mondta Bibó. Ehhez mindenekelőtt hiányzott „a fejlődés útjának világos tudata”. A magyar társadalom nem akarta a kommunizmust, nem akarta a Horthy-rendszer visszatérését, nem kívánta a nyugat-európai típusú kapitalizmus meghonosítását (függetlenül attól, hogy nem sok fogalma volt ennek mibenlétéről és működéséről), nem akart túlságosan nagy társadalmi

egyenlőtlenségeket, de nem tudta pontosan, hogy mit akar. És még inkább hiányzott egy másik feltétel.

Bibó klasszikus megfogalmazását adja cikkében a demokrácia lényegének: *„Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni... A demokráciához a nép tudatában kell lennie valaminek...: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze ... először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbagyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni”.*

Az, amit Bibó e szavakban megfogalmazott, 56-ban bekövetkezett.

A magyarok 1945-ben a szociális demokráciához vonzódtak, de nem volt világos tudatuk arról, hogy miképpen képzelik is el. És nem álltak készen a méltóság felkelésére. 1956-ban már tudták, hogy mit akarnak és végbe is vitték azt a felkelést, amelynek során megtapasztalták a maguk erejét, tehát megteremtették egy jövőendő magyar demokrácia szükséges előfeltételeit.

1945 szeptemberében, Bibó természetesen nem kívánhatott ilyen felkelést. Amit kívánt ebben az időpontban: a határolt forradalom, vagyis a demokrácia felé való fokozatos haladás. Ennek négy területét jelölte meg: a közszolgálatot, az önkormányzatot, az oktatást és a szövetkezetet. Legfontosabbnak ezek közül az önkormányzatot látta.

E ponton megint a legszorosabban és legközvetlenebbül kapcsolódik Eötvös tanításához. A helyi önkormányzat mindkettejük számára a legfőbb biztosíték volt arra nézve, hogy a nép, vagyis az átlagemberek megtapasztalhassák saját erejüket, szembe tudjanak szállni a hivatalbéli hatalmasságokkal és birtokukba tudják venni a maguk fölötti igazgatás legközvetlenebb egységeit.

Nem lehetséges itt részletesen ismertetnem Bibó közigazgatási reformtervezetét. Ennek lényegét nem is a város-megyék megtervezésében látom, hanem abban a felismerésben, hogy a helyi önkormányzat az államhatalommal szembeni egyéni szabadságnak talán legfontosabb garanciája. Már ebben a tanulmányában nagy szerepet játszik, de még inkább hangsúlyt kap több más, 1945 és 1948 között készült írásában a nemzet és a demokrácia viszonyának kérdése.

Álláspontja világos. Az emberek számára az egyéni szabadság a legfontosabb. Ha képességeiket, adottságaikat szabadon ki tudják bontakoztatni, akkor boldogok, ha ebben korlátozzák őket, boldogtalanok. Az egyéni szabadság egyik legfontosabb területe a nemzethez való tartozás. Vannak pontok, törekvések, amelyek összekötik az egy nemzethez tartozó embereket. Ha ezeken a pontokon, ha ezekben a törekvésekben korlátozzák őket, akkor e korlátozás mindennél sérelmesebbé válik számukra, és felszabadulási vágyukat elsősorban nemzeti küzdelemben juttatják érvényre.

„Miről volt szó 1848-ban? – kérdezi – Ugyanarról, amiről 1918-ban, majd a Márciusi Front megalakulásának napjaiban, a német csizma sarkai alatt 1944-ben és 45-ben, a demokratikus Magyarország alakulásának első hónapjaiban. Arról, hogy a közösség, a nemzet ügye egy üggyé tudjon válni, egy üggyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével. Azok a nemzetek szerencsések és boldogok, amelyeknél ez az összetartozás tartóssá és állandóvá tudott válni és azok a szerencsétlenek és meghasonlottak, melyeknél a történelem mostohasága és saját erőfeszítésük elégtelensége folytán ez a két ügy egymással szembefordíthatónak mutatkozott”.

„Az a nyugtalanító – írja Bibó 1947-ben –, hogy 1945 első felének világos pillanatai után ma már ismét kétségessé válik, hogy a magyarságnak az ügye és a teljes emberi felszabadulás ügye egy ügy...”

Ebben a cikkében már félreérthetetlenül jósol. Megjósolja, hogy ha a két ügyet szembefordítják egymással, akkor az 1945-ös nemzedéket ugyanaz a sors fogja érni, mint a reformkorit: ez a sors „*az egykori egységes csoportot a politikai siker, érvényesülés, igazodás, helyezkedés, kompromittálódás, félrehúzóds, megzavarodás, meghasonlás, emigráció, börtön, mártírhalál, extravagancia, örület és öngyilkosság lehetőségei között*” osztja majd széjjel. Tudjuk, hogy a jóslat beteljesedett.

Igen sok nép van a világon, amelynek számára a nemzet és a demokrácia viszonyának kérdése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a kisebbségi kérdéssel. A magyarok is e népek közé tartoznak. Bibó legterjedelmesebb tanulmányát, „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”-t e kérdésnek szentelte.

Művében leírja az érintett kis nemzetek politikai nyomorúságát: „*a területi viták sokaságát, a nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív voltát, a decens politikai módszerek elhagyására való politikai hajlandóságot, a demokratikus szellem hiányát, a politikai irrealizmusra való hajlandóságot, továbbá azt, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédaik és sorstársaik rovására akarnak előnyöket szerezni, hogy az egyetemes európai kérdésekben végsőleg felelőtlenek, s politikai döntéseikben nem komoly gyökerű eszmények, vagy hosszú lejárata komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban szomszédaikkal való, főleg területi vitáik determinálják őket*”.

A kérdés megoldását Bibó 1946-ban nyelvi alapon álló határok megvonásában, illetőleg a nyelvi határok kritikus pontjain népszavazás alkalmazásában látta.

1948 és 1956 között Bibó hallgatásra kényszerült. Az Egyetemi Könyvtárba osztották be szakozónak. Nyomorúságos fizetése ellenében az akkori idők silány irodalmát kellett szakrendbe állítania. Az 1956-os forradalom közvetlen előkészítésében nem vett részt, de 1945

és 1948 között írt tanulmányai – Révai András szavait idézem – „*már magukban hordták az 56-os forradalom ideológiai és gyakorlati rendszerét*”.

Rá várt az a föladat is, hogy a szovjet csapatok második, november 4-i beavatkozása után végleges formába öntse ezt a rendszert. November negyedikének reggelén, mint Nagy Imre utolsó, koalíciós kormányának minisztere, minisztertanácsra siet a Parlament épületébe. A kormány tagjai közül már csak két minisztert talál ott: ők is hamarosan távoznak.

Bibó két napig marad a megszálló szovjet katonák között az épületben. Ezen a két napon fogalmazza meg előbb Nyilatkozatát, majd Tervezetét a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. A Tervezet a munkástanácsok, forradalmi bizottságok egybehangzó programjain alapul, a nép dokumentáltan egységes akaratát fejezi ki, kristálytisza formában, vitathatatlan véglegességgel. Leglényegesebb pontjai:

Kormányzati kiindulópont a november 3-án megalakult utolsó törvényes magyar kormány, Nagy Imre elnöklete alatt. A kormány törvényességét az 1956. október 23-i forradalomból vezeti le.

Magyarország kormányformája az 1948. évi III. törvénycikk szerinti független felelős kormányon, népképviselőten és szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia.

A társadalmi rend a kizsákmányolás tilalmán alapul, ami jelenti: az 1945-ös földreform fönntartását; a bányák, bankok és a nehézipar államosításának fönntartását; a meglevő gyáraknak munkásigazgatáson alapuló közösségi tulajdonát; az egyéni és a szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét; a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal; a magántulajdon szabadságát; a munkások szervezkedési szabadságának teljességét; általános társadalombiztosítást.

Itt meg kell állnom egy pillanatra. 1960-ban a londoni *Könyves Céh* Szabó Zoltán szerkesztésében kiadta Bibó legfontosabb tanulmányait.

A kötet előszavában a szerkesztő rajzolja meg maradéktalan tökéletességgel Bibó emberi és szellemi portróját.

A hatvanas években Bibónak alkalma nyílt az előszót korigálni. A kitépelt noteszlapon egyetlen elvi természetű javítás található. Ott, ahol Szabó Zoltán Bibó Tervezetének lényegét foglalja össze, elhagyta a munkásigazgatásra vonatkozó passzust. Bibó ezt újból beírta, hűségesen ragaszkodva a forradalom teljes programjához.

Bibó Istvánt 1957 májusában tartóztatták le. A Fő utcai fogházba, a magyar politikai rendőrség székhelyére került. Vizsgálati fogsága 15 hónapig, 1958 júliusáig tartott. 15 hónapig tartó vizsgálati fogság bármilyen perben jogi abszurdum, de különösen azzá válik olyan ügyben, amelyben semmi nyomozni való nincs.

Bibó ellen az volt a vád, hogy Tervezetét megírta, és azt külföldi követségekre eljuttatta. A vádiratban szereplő tényeket nem tagadta, hiszen fellépése nyilvános volt és törvényes. További jogi abszurdum volt az, hogy a 15 hónapos vizsgálati fogság alatt védőügyvédjével nem érintkezhetett, aminthogy másokkal sem, levelet nem küldhetett, nem kaphatott.

1,70 x 3,40 m méretű cellájában az ablak be volt bádогоzva, eget, felhőt, csillagokat nem láthatott. Sétára a 15 hónap alatt talán 15-ször vitték, egy negyed órára 2 x 2 méteres börtönudvaron, magasba nyúló falak közé. Cellájában minden éjjel égett a villany, hogy az őr megfigyelhesse, nem tervez-e valamilyen különleges gonosztettet. Arcát a villanykörtétől el nem fordíthatta, kezét, karját szeme elé nem tehetette. Csak találgathatom, miért találták ezt így ki, bosszúból-e, vagy azért, hogy megtörjék ellenállását. Ha az utóbbira számítottak, csalódniuk kellett.

A tárgyalásra 1958 júliusában került sor, egy időben Nagy Imre perével, hiszen ugyanarról a perről volt szó. Csupán valamilyen rejtélyes okból választották nem is két-, hanem háromfelé „Nagy Imre és bűntársainak” perét, amit az is mutatott, hogy Bibó két vádlott társa közül az egyiknek részben az volt a „bűne”, hogy Bibó Tervezetét vitte el

egy-egy külföldi követséghez, részben pedig az, hogy Nagy Imre emlékeztető könyvét juttatta külföldre. A harmadik per két vádlottja viszont ugyancsak Nagy Imre könyvének külföldre juttatása miatt került bíróság elé, a harmadik pedig azért, mert Bibó Tervezetét a jugoszláv követség tanácsosának adta át.

Felváltva tárgyalták a három pert. Először Nagy Imréék ügyét zárták le, többszörös, jogi mezbe öltöztetett gyilkossággal, ezt követték augusztus elején a másik két perben hozott ítéletek. Bibót életfogytiglani börtönre ítélték. Az összefoglaló vád valamennyi vádlott ellen az volt, hogy „*a magyar népi demokrácia államrendjének megdöntésére szervezkedtek*”. Fogalmazzunk világosabban: azért kellett bűnhődniök, mert a magyar demokrácia megvalósítására törekedtek.

1963-ban szabadult. Pontosabban: a szűk börtöncellából térben tágasabb börtönbe jutott. A Statisztikai Hivatal Könyvtárának szerzeményezési osztályára került, lépteit, lakását figyelték, külföldre nem engedték, akkor sem, amikor a genfi egyetem hívta meg előadások tartására. Írása – egy kisebb cikk – egyszer jelenhetett meg, 1973 decemberében. Az életfogytiglani börtönbüntetést tehát – Szabó Zoltánt idézem – mégis végrehajtották.

Bibó azonban nehéz körülményei ellenére is tovább dolgozott. „A nemzetközi államközösség benuhátsága és annak orvosságai” című könyvét a hetvenes évek elején fejezte be. Alapeszméjét szó szerint idézem:

„Az önrendelkezési elv a nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve, ezért alkalmazásának elmulasztása súlyos válságokat, csalódásokat, politikai hisztériákat és nemzetközi konfliktusokat okoz”. Az önrendelkezési elv elfogadása és érvényesítése nélkül „a nihilben találjuk magunkat”.

A könyv teljes kiadása sehol, rövidített kiadása csak angolul jelent meg. Magyar nyelvű kiadása egyik sürgető kötelezettségünk.*

Ha most visszatekintünk Bibó életpályájára, nem hallgatható el a keserű tanulság. Életében kétszer – egyszer három évig, egyszer

néhány napig – volt módja és alkalma alkotnia, teremtenie. Ebben a két időszakban olyan írásokkal ajándékozott meg bennünket, amelyek a magyar társadalomtudományos és politikai gondolkodás összegezését ígérték. Az összegezés azonban töredékben maradt.

Töretlen magatartásának példája kötelez bennünket, hogy szerényebb eszközeinkkel folytassuk megkezdett munkáját.

(1979)

* *Azóta megjelent Bibó István „Összegyűjtött munkái” (EPMSz, Bern 1984) 4. kötetében.*

(Nyugati Magyar Tanulmányírók Antológiája, 1987)